

М. Т. ҚОЖАЕВА

## АУДАРМАТАНУ ТЕРМИНДЕРІ ЖАЙЫНДА БІРЕР СӨЗ

Қазіргі таңда қазақ тіл білімі ғылымында арнайы зерттеуді талап ететін салалардың бірі — аударманың лингвистикалық теориясы. Бұл сала қазақ тілтанымы үшін өлі жетілмеген, тиісті деңгейдегі ғылыми сипатын ала қоймаған тіл білімі салаларының бірі. Сондықтан осы ғылымның негізгі бағытын айқындап бере алатын бірқатар ұғым-түсініктердің даралана қоймағанының себептері де түсінікті. Қазіргі қазақ тіл білімінде аударма мәселесімен түбегейлі айналысып жүрген ғалым А.М.Алдашева докторлық диссертациясында «...қазірге дейін аударма теориясының басты дәйектемелері, шешуші негіздері, аударматану ғылымының басты объектісі мен ұстанымдары, әдіс-тәсілдері мен бірлік тұлғалары, аударманың нормасы, тәржіма ісіне қойылатын талаптар сияқты маңызды жағдаяттардың анықканығы ғылыми тұрғыдан анықталған емес» — деп атап өткен [1,3]. Алайда, Қазақстан тіл білімінде аударма теориясының қалыптасуына Ө.Айтбаев, А.М.Алдашева, Б.Хасанов, Р.З.Загидуллин, Н.Ж.Шаймерденова және т.б. ғалымдардың еңбектері үлес қосады.

Тіл білімінің арнаулы салаларының қайсысын алсақ та сол салалардың әрқайсысының өзіне тән ұғымдар жүйесі, терминологиялық аппараты болады. Ондай арнаулы ұғымдардың атаулары, ұғымдар жүйесі мен терминдері арнайы зерттеуді қажет етеді. Сонымен қатар аударматану саласындағы терминологиялық жүйенің тілдік, соның ішінде лексикалық ерекшеліктерін айқындау, аталған терминологиялық жүйе шеңберіндегі ұғымдар жүйесі мен сипаты сияқты тілдік фактілерге талдау жасау — бүгінгі күннің кезек күттірмейтін өзекті мәселелері болып табылады.

Ғалым Ш.Құрманбайұлы қазақ терминографиясының қалыптасуы мен даму кезеңдеріне талдау жасай келе: «Біздің пайымдауымызша, терминографияның дербестенуіне мынандай факторлардың тікелей әсері болған. Біріншіден, ғылым салаларының қарқынды түрде дами бастауына байланысты терминологиялық сөздіктерге әр саланың ұғымдар жүйесінің ерекшелігін көрсетіп беру мүмкіндігі жүктелді. Екіншіден, терминтанудың тіл білімінің дербес саласы ретінде қалыптасуы — терминографияның да лексикографиядан біртіндеп іргесін ажырата бастауына себепші болды. Үшіншіден, жалпы филологиялық сөздік-

тер мен арнаулы сөздіктердің өзіндік ерекшеліктері, мақсаттары олардың жеке қарастырылуына мүмкіндік туғызады», — деген пікір айтады [2, 11-12].

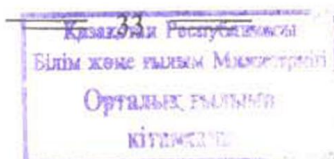
Шынында, терминдердің сөздік анықтамалары әртүрлі лексикографиялық еңбектерде әр қилы болатыны күмән келтірмейді. Бірақ осы заңды құбылыс лингвистикалық тұрғыдан, олардың қарым-қатынас сипаты жайындағы мәселе арнайы зерттеуді қажет етеді.

Соңғы кезде осы мәселе төңірегіндегі ғылыми мақалаларда терминологиялық сөздіктердің құрылымдық, мазмұндық және т.б. ерекшеліктері зерттеліп жүр: «Сөздік өзінің құрылымдағы көлемі, мазмұны, мақсаты, түрі (аударма, түсіндірме, анықтама, т.б.), терминдерінің орналасу реті (алфавиттік немесе тақырыптық), қамтылған терминдерінің ғылым саласы, сөздік мақаласы, сөзтізбесі, алфавиттік көрсеткіші, қорытындысы, пайдаланылған әдебиеттері сияқты, т.б. бөліктерінің біртұтас жиынтығы арқылы ғана сөздік ретінде құрастырылып, қолданыс таба алады» [3,52].

Жалпы лексикографиялық еңбектер келесі әлеуметтік қызметтерді атқарады: ақпараттық, коммуникативтік және нормативтік (тілдің қарым-қатынас құралы ретіндегі бірегейлігін жетілдіруді қамтамасыз етеді). Ал, тіл білімінде сөздіктер төменгі белгілер бойынша жіктеледі: мазмұны бойынша (түсіндірме және энциклопедиялық); лексиканың сөздіктерде іріктеліп берілуі бойынша (тезаурустар, терминологиялық, диалектологиялық сөздіктер және т.б.); сөздерді сипаттау тәсілі бойынша (орфографиялық, орфоэпиялық, этимологиялық, этнолингвистикалық, сөзжасамдық, синонимдер, антонимдер, омонимдер, паронимдер, жиілік сөздіктер және т.б.).

Терминологиялық сөздіктер ақпараттық, коммуникативтік және нормативтік қызметтерді атқаратын, тілдік бірліктерді іріктеу мен көлемі жағынан экстенсивті емес (мүмкіндігінше тілдің барлық бірліктерін қамтитын) селективті сөздіктер (сөздіктің көлемі мен қолданысына байланысты сөздердің іріктеліп берілуі) түріне жатады.

Зерттеуші М.Малбақов терминге: «Термин — білімнің белгілі бір саласының ұғымдық тезаурусында белгіленген орны мен осы тезаурустың орнының сипаттамасы ретіндегі дефинициясы бар лексикалық бірлік болып саналады» — деген



анықтама береді [4,128]. Терминге «Тіл білімі сөздігінде» мынадай анықтама берілген: «Термин – арнайы ұғымдарды, түсініктер жиынтығын, дәл беру нақты белгілеу үшін жасалған арнайы сөздер немесе сөз тіркестері. Термин ерекшеліктеріне мыналар жатады: жүйелілік, дефинициясының болуы, бірмағыналық бағыты, мәнерліліктің болмауы, стильдік бейтараптық» [5,380]. Келтірілген екі анықтамада да терминнің негізгі белгілерінің бірі – дефинициясының болуы. Осы орайда аударматану терминдері лексикографиялық еңбектерде тіркеліп, дефинициясы қалыптасты деуге болмайды. Бұл қазіргі қазақ тіл білімінің қай саласының болмасын өзекті де күрделі мәселесінің бірі болып табылады.

Сондықтан ең алдыменен түсіндірме сөздіктерде дефиницияның берілу принциптері мен құрылымын анықтап алған жөн деп санаймыз.

Сөздердің мағынасын түсіндіру сипаты сөздіктерде қабылданған анықтамалар жүйесімен тығыз байланысты. Тіл білімінде түсіндірме сөздіктер табиғатына сай деп сөздің мағынасын басқа сөздермен байланысы арқылы түсіндіретін филологиялық анықтамалар қабылданған. Бұлар өз ішінде сипаттамалы, синонимдік және уәжді болып жіктеледі.

Сөздердің сипаттамалы анықтамаларында сол сөзді тудырушы сөздің сипаттамалы анықтамасы қолданылады. Мысалы, 10 томдық түсіндірме сөздікте сөздерге келесі сипаттамалы анықтамалар келтіріледі: *аудармалық* – «аудару арқылы жазылған, аударылған»; *аударма* – «бір тілден екінші тілге аударылған шығарма»; *баламала* – «теңеу, бірдей деп қарау»; *балама* – «екінші бір заттың, атаудың орнына жүретін, соған тең, сай келетін нәрсе, атау» және т.б.

Туынды сөздер мен түбір сөздердің анықтамаларын салыстыру барысында байқалатыны мұндай сипаттамалы анықтамалар мағыналық қайталым элементтеріне жол беріп, сөздіктерге қажет емес артық ақпаратты камтиды.

Ал синонимдік анықтамалар туынды сөздер мен түбір сөздердің арасындағы семантикалық байланысты мүлдем көрсете алмайды. Сондықтан туынды сөздердің анықтамаларын түзуде синонимдерді қолдану тілдік тұрғысынан болмайды. Мысалы, *бастапқы* – «әуелгі, алғашқы»; *әуелгі* – «бастапқы, алғашқы»; *алғашқы* – «бастапқы, әуелгі» және т.б.

Яғни уәжді тәсілдің ғана туынды сөздердің, оның ішінде туынды терминдердің семантикалық

ерекшеліктерін айқындауға, олардың сөздіктерде түсіндірілуіне мүмкіндігі бар.

Осы орайда, ғалым И.С.Улухановтың «Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания» атты ғылыми еңбегін атап, мынадай дәлелдемесін келтіре кетуімізге болады: «...уәжі келтірілмеген уәжді сөздердің анықтамаларын адекватты деп санауға болмайды» [6,126]. Егер сөздің мағыналық құрылымын барлық ақпаратты беретін құрылым ретінде қабылдайтын болсақ, онда туынды сөздер семантикасының негізгі ерекшелігі олардың сілтемелі өзгешелігінде. Бұл жайында ғалым Е.С.Кубрякова туынды сөздердің семантикалық ерекшелігіне төмендегідей лингвистикалық тұжырымдамасын береді: «...туынды сөздің ең басты айырмашылық белгісі – мағыналық құрылымның екі жақты референттілік қасиетінде: ақиқат дүниеге референттілігі (әрбір туынды сөздің дербес лексикалық мағынасының болуы) және басқа сөздерге референттілігі (туынды сөздер мағынасының басқа түбірлес құрылымдардың мағынасынан туындайтындығы)» [7,90]. Аталмыш автордың тұжырымдамасына келісе отырып, төмендегідей қорытынды жасауға болады: түбір сөздер тек ақиқат дүниеге ғана референтті болса, туынды сөздер ақиқат дүниеге де, басқа сөздерге де референтті болып келеді.

Мысалы, *аудармашы* туынды сөздің мағынасы мынандай сөздік дефиниция арқылы түсіндіріледі: *аудармашы* – «бір тілден екінші тілге аударумен шұғылданатын адам». Яғни бұл анықтамадағы уәжді сөз – *аудару* сөзі. Сондықтан туындының референциясы бастапқы сөз референциясының білім аясын тануды қажет етеді. Мәселен, *Ол* – *аудармашы* деген пайымдау мағыналық тұрғысынан *Ол бір тілдегі шығарманы екінші тілге аударып беруші адам* сөйлем мағынасымен тепе-тең болып келеді. Мұнда белгілі бір мағынаны түсіндірудегі тәсілдердің айырмашылығына қарамастан, олардың мағыналық тепе-теңдігі туынды мен сөз тудырушы негіз арасындағы өзара байланыс қатынасынан туындап тұр. Осының нәтижесінде тұтас формалық *аудармашы* дараланған құрылым мағынасын көрсетеді. Сондықтан да туынды сөздердің екі жақты референттілік қасиеті аталмыш тілдік бірліктер семантикасын сипаттаудың негізгі принциптерінің айқындалуына әсер ететін ең маңызды құбылыс болып табылады.

Сондай-ақ туынды сөздер семантикасын зерттеу арқылы түбірлес сөздік бірліктер арасындағы

жүйелілік байланыстарды аңғаруға, сонымен қатар сөйлеу қызметінің тетігінде тіл сөздігін меңгеру және де аталымның жаңа түрлерін жасау сияқты күрделі мәселелердің шешімін табуға септігін тигізеді.

Енді біз тақырыпқа сәйкес аударматану саласының терминдік қатарларының ең басты ерекшеліктері туралы сөз етсек, онда ең алдыменен 10 томдық түсіндірме сөздікте берілген *аудар* сөзінің сөзжасамдық тізбегін келтіргенді жөн деп санаймыз. Мысалы, *аудар, аударғыш, аударғышта, аударма, аудармай, аудармалық, аудармашылық, аударт, аударту, аудару, аударушы, аударушылық, аударыл, аударылу, аударыс, аударысу*. Бұл мысалдардың ішінен төмендегілері ғана терминдік мағынаға ие: *аударма, аудармалық, аудармашылық, аударушы, аударушылық*.

Ал аударматану саласында *аудар* сөзінен туындаған монолексемдік және полилексемдік күйінде қалыптасқан терминдер үлесі біршама. Мысалы, монолексемді терминдер: *аударма, аудармашы, аударылушылық, аударматану, аудармашылық*; полилексемді терминдер: *аударма тілі, аударма тәсілі, аударма теориясы, аударма процесі, аудармашылық трансформация, аударма бірлігі, аударма процесінің бірлігі, аударма лингвистикасы, аударма нормасы, аудармашылық тіл нормасы, аударманың баламалығы, аударма баламалығының нормасы, аудармадағы мәтіндер, авторлық аударма, екі жақты аударма, балама аударма, қостілді аударма, еркін аударма, жазбаша аударма, кеңесіп жасалған аударма, келтірінді аударма, көркем аударма, лингвистикалық аударма теориясы, машиналық аударма, сөзбе-сөз аударма*.

Ғалым А.Вежбицкаяның анықтамасы бойынша, жалпы сөздіктерде сөздің мағынасы «концепт-максимум және концепт-минимум негізінде беріледі» [8] Осыған сәйкес энциклопедиялық сөздіктерде сөздің мағынасы концепт-максимумға сәйкес келсе, сөздің концепт-минимумы түсіндірме сөздіктерде көрініс табады. Мысалы, энциклопедиялық сөздікте берілген *аударма* термині мағынасының концепт-максимумы: «бір тілде айтылған не жазылған мәтіннің екінші тіл арқылы жеткізілуі, әдебиеттің кең арналы, мол саласының бірі. Аударманың пайда болуы көне

дәуірмен, тілдің шығуымен байланыстырылады. Қарым-қатынастың құралы ретінде өртүрлі тіл пайда болғанда, бір тілде сөйлейтіндердің екінші тілде сөйлейтіндермен түсінісу, қатысу қажеттілігінен А. пайда болған. А-ның бірнеше түрі бар; 1) ауызша аудару....; 2) жазбаша аудару....; 3) машинамен (компьютермен) аудару....; 4) көркем аударма - әдеби шығарманың бір тілден екінші тілге аударылған, басқа тілдегі түпнұсқа негізінде жазылған көркем туынды... А. жасаушы адам кем дегенде екі халықтың тілін білуі қажет. Онсыз А. сапасы ойдағыдай шықпайды, түпнұсқаның ұлттық сипаты, өзіндік өзгешеліктері сақталмайды. А-да сөз қолдану, ойдың мағынасын жеткізу, көркемділігін жоғалтпау, маңызын төмендетпеу сияқты талаптар толық сақталуы шарт» (анықтаманың қысқартылған түрі). Аударма термині мағынасының концепт-минимумы: «бір тілден екінші тілге аударылған шығарма». Аталмыш лексеманың терминдік дефинициясына назар аударатын болсақ, ол адам қызметінің нәтижесі ретіндегі интеллектуалды ақпаратты қамтиды: «басқа тілдің түпнұсқа мәтіні мазмұнынан екінші бір тілде коммуникативтік құндылығы бірдей мәтін жасау жолымен берілетін тілдік делдалдықтың бір түрі». Яғни, терминдік дефиниция негізінен концептуалдық мағынаның қисынды, когнитивті мазмұнын білдіреді.

## ӘДЕБИЕТ

1. Алдашева А.М. Аударматану: лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер. Алматы, 1999.
2. Құрманбайұлы Ш. Қазіргі қазақ терминографиясының жай-күйі туралы // Қазақ терминографиясының өзекті мәселелері. Астана, 2004.
3. Құрманбайұлы Ш., Әбдірәсілов Е. Терминологиялық сөздіктерде терминдерді беру тәсілдері // Қазақ терминографиясының өзекті мәселелері. Астана, 2004.
4. Малбақов М. Бір тілді түсіндірме сөздіктің құрылымдық негіздері. Алматы, 2002.
5. Тіл білімі сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Э.Д.Сүлейменова. Алматы: Ғылым, 1998.
6. Улуханов Ш. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания. М., 1977.
7. Кубрякова Е.С. Семантика производного слова // Аспекты семантических исследований. М.:Наука, 1980.
8. Wirzbicka A. Lexicography and conceptual analysis. Ann Arbor, 1985.